

SIPOS LAJOS

Nemzetfogalom és irodalom

A „nemzet” (natio) és derivátumai (nemzeti, nemzetiség, nacionalis, nacionalista) a „születni, származni” alapjelentésű latin igéből eredeztethetők. Az etnikum, etnikai, etnicitás, amely a „natio” származékainak megfelelője, a görög „ethnosz”-ból ered. Az etnikum – a legelterjedtebb felfogás szerint – területileg, genetikailag, alkatilag és kulturálisan elkülönülő származási csoportok olyan együttese, amely a nemzetté válás lehetőségével rendelkezik.

A „nemzet”-nek mint fogalomnak ugyanakkor többféle jelentése van. A középkorban egy uralkodó alá tartozó nemesemberek összességét jelentette, függetlenül az adott személy anyanyelvétől és születési helyétől.¹ A „Natio Hungarica”-nak így jog szerint tagja volt a „hungarus” tudattal rendelkező szlovák, román, német, itáliai és más etnikumokhoz tartozó személy is.

A XVI. századtól új korszak kezdődött. Luther Márton fellépése és a reformáció elterjedése, a *Biblia* különböző nyelvekre való lefordítása, sokszorosítása és terjesztése nyomán² létrejött egy transzeurópai értelmiség, amely újraértelmezte viszonyát nemcsak a hithez, hanem az őt körülvevő népcsoport nyelvéhez és múltjához.³ Ebben a folyamatban, párhuzamosan a különböző európai államok rendjének és rendszerének kialakulásával, kiformalódott az egyes etnikumokhoz tartozók összetartozás-tudata, az anyanyelvük-höz-kötődés értéktudata, s a közös történelem képzete is. Valamivel későbbtől, a XVIII. századtól számítva eshet szó már a mai értelmében vett „nemzet”-ről, mégpedig – történelmi távlatból szemlélve – annak hamarosan kialakult két változatáról. Az első egy nemzethez tartozónak számította az egy ország területén élő különböző etnikumok tagjait, akiknek a mindenre érvényes politikai alkotmány azonos szabad-

ságjogokat biztosított. A másik főleg a Közép- és Közép-Kelet-Európában volt egykori birodalmakban és a birodalmak helyén létrejött államalakulatokban formálódott, amelyekben a lakosság többsége egy etnikumból származott ugyan, de a közösség és az egyén identitását nem az állami élet, hanem az etnikai hovatartozás, az anyanyelv, a közös történelem tudata, a történelmi szimbólumok és a közösség eredetmítosza határozta meg. A hegeli hagyományt követve az első változatot, Fichte és Herder írásai alapján, Friedrich Meinecke 1907-ben „politikai nemzet”-nek (Staatsnation), a másikat „kultúrnemzet”-nek (Kultur-nation) mondta.⁴

A XIX. század második felétől Európában a „politikai nemzet” vált általánossá. Megerősödtek a klaszszikusan multietnikus államok: Belgium, Svájc és Hollandia. És létrejött a széttagolt német államból: a szász, bajor, sváb és egyéb német alapnyelvű királyságokból, fejedelemségekből, szabad városokból Németország, valamint a nápolyi, a lombard, a toscan, a piemonti, a velencei királyságokból, fejedelemségekből és városi köztársaságokból Olaszország. E két nagy államban a valamikori közösség nyelvváltozata, történelemtudata és szimbólumai a meghatározóak ma is.

Másként alakult a helyzet a Kárpát-medencében. A IX. század végén több hullámban ideérkezett magyar törzsek az ural-altáji népcsoport ugor ágához tartoztak. Az ugor, ezen belül a finn-ugor ág az i. e. III. évezred végén bomlott fel. Ekkortól őseink a honfoglalásig különböző népcsoportokkal éltek együtt, nyelvüket, eredetmondáikat, hitüket azonban megőrizték.⁵ Ez az időszak folyamatos genetikai keveredést is jelentett, amely a honfoglalás után folytatódott az itt talált avar pásztornéppel, szláv földművesekkel, germán iparosokkal, a XI. századtól idetelepülő zsidókkal. Az amúgy is vegyes etnikai összetételű

1 ANDERSON, Benedict, *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmusról és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2006, 23–33.

2 A *Biblia* 1552 és 1564 között 430 teljes vagy részleges kiadást ért meg. Vö. SZÉKELYHIDI Ágoston, *Nemzet, anyanyelv, anyaország*, Magyar Napló, 2009/10, 32.

3 ROMSICS Ignác, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19–20. században*, Bp., Napvilág Kiadó, 2004, 9–10.

4 MEINECKE, Friedrich, *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur genesis des Nationalstaates*, Munich, Oldenbourg, 1907; LENDVAI L. Ferenc, *A nemzet fogalma = Publicationes Universitatis Miskolciensis Secto Philopsica*, tomus IX., 2004, 183–192; BIBÓ István, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvossági. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*, sorozatszerkesztő DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum Kiadó, 2011, 83–85; BÓDI Csaba, *Nemzetfelfogás a magyar politikai gondolkodásban = Történelem és nemzet. Tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*, szerk. KISS Károly és LOVAS Krisztina, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 1996, 1–24.

5 BALÁZS Géza, *Nyelvünk múltja, jelene és jövője = Magyar Kulturális kalauz*, szerk. BOGNÁR Antal, SZONDI György, Bp., Napkút Kiadó, 2011, 13–17.

honfoglaló magyarság génállománya aztán még tovább gazdagodott a XIII. században kunokkal és jászokkal, a tatárjárás után IV. Béla hívására ideérkezett szászokkal, szlovákokkal, ruszinokkal, románokkal, a török kiűzése után, a „harmadik honfoglalás” idején beköltözött svábokkal, szlovákokkal, románokkal, ruszinokkal, kisebb számban a Kárpát-medencébe érkezett olaszokkal, franciákkal és spanyolokkal.⁶

A magyarság, a népkeveredés és a rövidesen szavakba is foglalt román, szerb, szlovák, ruszin és német egyenjogúsító kívánságok ellenére, a XIX. század közepéig politikailag meghatározóan egységesnek tette magát a Kárpát-medencét kitöltő államában. S változatlanul élt az Anonymus által is szavakba foglalt hun-Attila és magyar-Árpád nemzetségének azonosságtudata.

Az Erdélyi-medencét lakó székelymagyarok, akik mindig is keményen vállalt azonosságtudattal rendelkeztek a nemzet-azonos kultúrán belül, az egységes magyarság eszméjét a XIX. század második felében részben módosították. Új identitást fogalmaztak meg maguknak. Tudománytörténeti szintre emelték az általuk lakott rész geográfiáját, történiáját, tudomány-, oktatás- és nyelvtörténetét. Orbán Balázs korszakos jelentőségű könyvében, 1868-ban Attila hun fejedelem „maradékai”-nak tekintette a székelyeket, akik – leírása szerint – „az V.-ik század végétől egészen a rokon magyar nemzet megjöttéig fenntartotta magát”, s az „Attila öröksége felett örökődő székelyek szövetségként csatlakoztak a rokon magyarokhoz, s a sereg előcsapatjaként részt vettek a magyar birodalom alakításainak küzdelmeiben.”⁷

A magyarok államalapító és államalkotó tette és ezeréves történelmi folytonossága nem vált kérdésessé. Az sem, hogy ez az állam a XIII–XV. században Közép-Európa vezető hatalma volt. A XVII. század végén az ország ugyan a Habsburg Birodalom része lett, de megőrizte rendi-politikai mechanizmusait, a kiváltságokkal rendelkezők pedig beleszólhattak az ország irányításába. A viszonylagos önállóság egyik jele volt a latin hivatalos nyelvként való használata az állami élet bizonyos fórumain. A soknemzetiségű

Habsburg Birodalomban II. József 1784-ben a németet tette az állami ügyintézés nyelvéné, s a soketnikumú magyar királyságban is ezt a nyelvet kívánta egységesítő államnyelvvé emelni. A király törekvése ellen fordultak a magyar rendek és a Magyarország területén élő román, szlovák, szerb, ruszin, német, horvát és cseh etnikumhoz tartozók is. Amíg Nyugat-Európában a birodalmi elv és a birodalmat alkotó, más nyelvet beszélők közötti nézeteltérések nem emelkedtek politikai szintre, addig a Kárpát-medencében a nyelvi szabadságjogokért vívott küzdelem végletelesen szembefordította a más és más nyelvet beszélő népcsoportokat. A nyelvi és kulturális öntudatra ébredt, de önálló állami léttel nem rendelkezők megindították a harcot saját államuk megteremtéséért.

A XIX. század második felében pedig az itt élő etnikumok hozzákezdtek a maguk „ezredéves múlt”-jának megfogalmazásához.

Egyes szlovák és román történészek kétségessé tették a honfoglaló és önálló azonosságot teremtő magyarok jogát a Kárpát-medence területeihez. A székhelyét Fogarásról Balázsfalvára áthelyező román püspök, Inocentie Micu-Klein már az 1730-as években követelte a románság mint politikai entitás elismerését, szavakba foglalta a dákóromán kontinuitás történeti koncepcióját, őshonosnak tekintve Erdélyben a románságot, azt a pásztor-népcsoportot, amely antropológiai, őstörténeti, nyelvföldrajzi bizonyítékok és az oklevelek tanúsága szerint a XIII. században tűnt fel Magyarországon területén.⁸ A XIX. században Micu-Klein szellemi örökösei megnevezték a valamikor egységesnek gondolt román területeket: Moldvát, Havasföldet, Bukovinát és az Erdélyi-medencét. Az 1930-as évtizedtől, Lucian Blaga *Spațiul mioritic (A mioritikus tér)* című könyvétől számítva pedig a dákóromán kontinuitást történetileg autentikusnak tartó román történészek „barbár magyarok”-ról írtak, akik megváltoztatták „a román történelem menetét”-t, arra kényszerítették az „öslakosok”-at, hogy vonuljanak vissza „az organikus élet”-be, s „etnografikus egyházi kultúrá”-val bojkottálják a „történelmet”-t, őrizték meg a maguk szakrális lényegét addig, amíg létrejön az önálló román állam.⁹

6 CZEIZEL Endre, *A magyarság genetikája*, Bp., Galenus Kiadó, 2003, 21–47, 75–86, 94–94; ROMSICS Ignác, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában*, i. m., 51–60.

7 ORBÁN Balázs, *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, Pest, Ráth Mór bizománya, 1868, I, 4–5.

8 *Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, I, 301–305, 341–347, II, 1015–1016.

9 MISKOLCZY Ambrus, *Lélek és titok. A „mioritikus tér mítosza” avagy Lucian Blaga eszmevilágáról*, Bp., Közép-Európa Intézet-Kortárs Kiadó, 1999, 24–39.

A szlovákok nem csak a valamikori Felvidéket tekintették-tekintik őshazájuknak (ahol 1910-ben 881 326 magyar anyanyelvű élt, az összlakosság 30,2%-a, s Galántától Dunaszerdahelyen, Léván, Rimaszombaton, Rozsnyón, Királyhelmeceen át Kassáig a lakosság 66,5–98,7%-ban magyar volt).¹⁰ Őshazájuknak számították-számítják a Kárpát-medence nagy részét. A ma használatos szlovák gimnáziumi tankönyvekben „magyar hordák”-ról lehet olvasni, amelyek elpusztították az első közép-európai keresztény államot, a 883-tól létező Szlovákiát, „megbontották” az eredetileg összefüggő szláv településterületet. Azt a látszatot keltik, „mintha a mai határok között létező Szlovákiának az elmúlt ezer évben mindig is létezett volna a mai Magyarország területének egészét kitöltő változata.”¹¹

A Kárpát-medencében az 1920-as békediktátum után megalakult államok, Friedrich Meinecke fogalmai szerint, küldetéstudattal, nacionális önbizalommal szervezték és szervezik a politikai rendszerüket. Az ott élő, más etnikumhoz tartozókat, köztük a nagy tömbökben élő őshonos magyarokat nem tekintették, és nem tekintik államalkotó tényezőknak, még az Órvidékkel (mai nevén: Burgenlanddal) gyarapodott Ausztriában sem. Élesebb a diszkrimináció Romániában és Szlovákiában, ahol az őslakos magyarok ma élő utódait magyarul beszélő románoknak és szlovákoknak mondják. „Kultúrnemzet”-ként viselkednek.

Magyarország mai rendszerében multietnikus „politikai nemzet”-ként definiálja önmagát. Segíti a területén élő, más etnikumhoz tartozók politikai-gazdasági-kulturális-társadalmi egyenjogúságát, biztosítja politikai képviselését, saját identitás-alkítását, s őket is nemzetalkotó tényezőknak tekinti. Az 1960-as évek közepétől óvatosan, ma határozottan és jogi eszközökkel is támogatja ugyanakkor a környező államokban élő magyarokat a nemzeti nyelv, a nemzeti kultúra megtartásában, a magyarsághoz tartozás érzésének megőrzésében.

A magyar literatúrának az a része, amelyik évszázadokon át tematizálta a magyar etnikum, a magyar

állam és a magyar nemzet sorsvállalását és sorsváltozását, néhol párhuzamosan, néhol azt megelőzve, máshol megkésve követte ezt a folyamatot.

A latin nyelven írott krónikák közül Anonymus, Kézai Simon és Kálti Márk megemlíti a hun–magyar rokonságot. Csáti Demeter az 1526 körül készült *Ének Pannónia megvételéről* című versében „Szithiából [!] kijött” magyarokat idéz, akárcsak a *Papvilág Magyarország* című alkotás névtelen szerzője. A török hódoltság százötven évében és a kuruc–labanc harcok időszakában válnak hangulati és tematikai sablonokká és toposzokká a magyarok közti viszállyról, a területében megfogyatkozott hazáról, a „szegény megromlott s elfogyott magyar nép”-ről szóló fordulatok.¹² Ebben az időszokban jelenik meg költészetünkben több olyan képzet, amely a reformkorszakban küldetéstudatot felépítő „kultúrnemzet”-fogalom része lesz. Ilyen például a magyarokat vezérlő Isten gondolata, az Istenanya mint a magyarság „védasszonya”, illetve a bünökért haragvó és az országra romlást hozó, az országot büntető Isten toposza.¹³ Ebben az időszakban bukkan föl és válik általánossá a katolikus és protestáns énekekben az Isten áldásáért való könyörgés.

A Közép-Európában középhatalmi ábrándokban élő, a millenniumi ünnepségekkel egy új ezer évet is köszönteni akaró hivatalos Magyarország egyszerre lépett fel „politikai nemzet”-ként és nagyon erős küldetéstudattal rendelkező „kultúrnemzet”-ként. Ez utóbbi eszmének megvoltak a hívei az irodalomban egészen az 1940-es évekig, esetleg még tovább is. Közéjük tartozott Rátkay László a *Gyere haza, Kossuth Lajos* című versével, Sas Ede a *Március 15*-tel, Szabolcska Mihály, Vargha Gyula, Váradi Antal, Zempléni Árpád (*Az ör. Kossuth legenda* című alkotásával), a Nemzeti Galéria képeinek Romániába történő elszállítását megakadályozó ezredesről írt *Romanelli* című versével Zichy Géza gróf, Czóbel Minka, Farkas Imre, Gáspár Jenő, Gyökössi Endre, *Az ezereztendő magyar* szerzője, Harsányi Lajos és mások. Ők valamilyen formában a „nemzeti küldetés” és a „magyar kultúr-fölény”-gondolat hívei voltak.

10 Kocsis Károly, *Elcsatoltak. Magyarok a szomszéd államokban*, Bp., Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1990, 102–104.

11 A szlovák tankönyvekben ilyen fejezetcímek vannak: „Szlovákia az utolsó Árpád-házi uralkodók idején”, „Gazdasági és szociális fejlődés a 14–15. századi Szlovákiában”. Ezekben a szlovák tankönyvekben a Trianon előtti Magyarországot „Uhozska”-nak, lakóit „uhozs”-nak, a Trianon utáni „Madarsko”-nak és „Mad’ar”-nak nevezik. Vö. SIMON Attila, *Magyarságkép a szlovák gimnáziumi tankönyvekben*, Rubicon, 2009/4, 62–64.

12 TINÓDI LANTOS Sebestyén, *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról*; BORNEMISSZA Péter, *Siralmas énnéköm...*; RIMAY János, *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán*.

13 SZEGEDI Gergely, *A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról*, NÉVTELEN, *Erdély veszedelméről*, RIMAY János, *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán*, NÉVTELEN, *Gondolkodjál szegény magyar...*, NÉVTELEN, *Magyarország romlásáról*, NÉVTELEN, *Oh, keserves gyászba öltözött szép hazám*, NÉVTELEN, *A boldog Szűz Máriához*.

Nem tartozott bele ebbe a körbe a XX. század első évtizedében Ady Endre, Babits Mihály, a Nyugat első nemzedéke, sem Kodály Zoltán, Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, valamint a Huszadik Század folyóirat szerzőgárdája. Tisztában voltak azzal, hogy a sokféle etnikumú Magyarországon nem lehet megélni a magyar hazafiságot e keretek között. Ady, hogy csak egyetlen szerző dokumentálja az 1920 előtti másként gondolkozást, 1905. április 8-án ezt írta a Budapesti Naplóban *A nacionalizmus alkonya* című cikkében: „A hazafiság valami olyan sine qua nonja az embernek és a társadalomnak, hogy még fogalommal sem kell sűríteni, s szót sem kell keresni hozzá. A közös kultúrában a közös társadalmi munkában álló, becsületes munkás emberek mind azok. Hazafiak, ha úgy tetszik. Aki ellensége a haladásnak, a jobbra törésnek, az emberi szellem feltétlen szabadságának, hazaáruló, ha örökösön nem tesz is egyebet, mint a nemzeti himnuszt éneklé.” A Huszadik Század 1912. november–decemberi számában meg ezt írta Ady *S ha Erdélyt elveszik?* című írásában: „[...] Erdélynek külön lelke van, s fenyegető, brutális, de vajmi lehető térképváltoztatások két emlőről szakítanak le két ikergyermekeket, a magyart és a román.”

1920 után a „kultúrnemzet” fogalmi rendszerében gondolkodók, anélkül természetesen, hogy Meinecke gondolatmenetét ismerték volna, e fogalom jellemzői alapján minősítettek. Verseikben, novelláikban, regényekben vagy teljes politikai revíziót, vagy a zömmel magyarok által lakott részek visszacsatolását remélték. Mások tudták, amit Babits Mihály az 1919 februárjában az Új Világ című lapban leírt: „Nem a föld maga szent, hanem a föld a haza: a föld csupán lakhely, üzlet és gazdaság.”¹⁴ Ez a nem területi elvű, nem küldetésstudatú, nem kirekesztő, minden más etnikumhoz tartozónak is teljes jogegyenlőséget kívánó és kínáló nemzetfogalom a „politikai nemzet” körén belül maradt. A nemzetben az etnikumok nyelvét, kultúráját, történelemtudatát és – mindenekelőtt – az egyéni vállalat tekintette-tekinti meghatározónak.

A nemzetre vonatkoztatott, s tendenciájukban helytálló fogalmak azonban steril formában természetesen nem alkalmazhatók a magyar nemzetre és a magyar irodalomra sem. A magyarság a tizenhat európai

kisebbség közül a legszámottevőbb: a nemzet 25,1%-a, 3 765 000 magyar ember élt 1980-ban a határokon túl.¹⁵ Az abszolút szám bizonyára változott azóta, az arányok azonban semmiképp. A nemzet állami széttagoltsága ugyanakkor nem befolyásolja azt a tényt, hogy az országhatárokon belül és azokon túl született, magyar nyelven készült, a magyar kulturális hagyományra támaszkodó alkotások egyazon nemzeti irodalomhoz tartoznak.

A más államokban született magyar szépirodalmi alkotások azonban – amint erről Kányádi Sándor írt¹⁶ – többszörös kötődésűek. Kapcsolódnak a magyar nyelvhez és a hagyományokhoz, ahhoz a magyar környezethez, amelyben létrejöttek, továbbá annak az államnak a kulturális örökségéhez, ahol a különböző etnikumok művészete nem egyszerűen egymás mellett él, de hat is az egyik a másikra. „A többszörös kötődések ugyanakkor nem alakították át radikális módon ennek az irodalomnak a »szociológiai« lényegét.”¹⁷ Olyan művek jelzik ön- és sorsazonosságukat, mint Babits Mihály *Hazám* című verse, József Attila *A Dunánál* és a *Hazám* című költeménye, Dsida Jenőtől a *Csokonai sirjánál* és a *Psalmus Hungaricus*, Illyés Gyulától *A faj védői*, Nagy Lászlótól *A föltámadás szomorúsága*, Csoóri Sándor *Rejtett önarcképe*, Csanádi Imre *Csillagfogója*, Nagy Gáspár *Félelmen túli* és *Karcolat esernyőselyemre (és rossz álmra)* című alkotása, meg Bella Istvántól a *Tudsz-e még világot?*, Mezey Katalintól a *Határaink* és Kányádi Sándortól a *Kőkoporsó*, meg Oláh Jánostól a *Magyarok* című vers 1991-ből. Ebbe a körbe tartozik Orbán Ottótól a *Miféle korszak*, Juhász Ferentől az *Egyszerű történelem* és Szilágyi Domokos *Bartók Amerikában* című műve a személyes és nemzeti identitásról, a többszörös kötődésről, ön- és sorsazonosságunkról. Szilágyi Domokos idézett versében erről így írt: „Jaj istenem a világ / kinek szoros kinek tág / jaj be szoros a világ / csontig hatol velőt vág / hogy kitágul a világ / Fából faragott fájdalom / kőbe kalapált gyűlölet, / allegro-barbaro-jelen, / polifón álm, ó, jövő, / rezdülj végig, / a megismeréstől a fölismerésig, / a céltudatos húrokon! / Rezdülj végig, / a végestől a végtelenségig, / tudatos, ésszerű varázs – / mert csak igaz, ami végtelen, / minden véges: megalkuvás”

15 KOCIS Károly, i. m., 99.

16 KÁNYÁDI Sándor, *Líránkról Bécsben*, Korunk, 1968/1, 68–73.

17 POMOGÁTS Béla, *A magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*, Csík-szereda, Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2008, I, 27.

14 BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, s.a.t. BELIA György, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, I, 551.